
Slovosled posesivních zájmen

ve staré češtině

Olga Navrátilová

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#483

#483

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

muni
PRESS

Slovosled posesivních zájmen

ve staré češtině

Olga Navrátilová

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#483

BRNO 2018

Recenzovaly: prof. PhDr. Jana Pleskalová, CSc. (Masarykova univerzita)
PhDr. Ludmila Uhlířová, CSc., dr. h. c.

© 2018 Olga Navrátilová
© 2018 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-9073-6
ISBN 978-80-210-9074-3 (online : pdf)
ISSN 1211-3034
<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-9074-2018>

Obsah

PŘEDMLUVA	9
1 ÚVOD	11
1.1 Hlavní cíle a metody práce	11
1.2 Dosavadní práce o vývoji slovosledu nominální fráze	12
1.2.1 Období 18. a 19. století – základní práce věnující se slovosledu jmenné fráze	13
1.2.2 Období 20. století – základní práce věnující se vývoji slovosledu jmenné fráze	18
2 SLOVOSLED, ZÁKLADNÍ SLOVOSLEDNÁ TYPOLOGIE, SLOVOSLEDNÉ POZICE	27
2.1 Slovosledná typologie	27
2.2 Aktuální větné členění	29
2.2.1 Diagnostické metody AVČ	32
2.2.1.1 Otázkový test	32
2.2.1.2 Test s negací	33
2.2.1.3 Test s pokračováním věty	34
2.2.1.4 Transformační testy	34
2.2.2 Rematizátory	35
2.2.2.1 Lexikální rematizátory	35
2.2.2.2 Syntaktické konstrukce – modifikace výpovědi	37
2.2.3 Pořadí tématu a rématu v klauzi	37
2.2.3.1 Pořadí tématu a rématu v oznamovacích klauzích	37
2.2.3.2 Pořadí tématu a rématu v tázacích klauzích	38
2.2.3.2.1 Otázky doplňovací	38
2.2.3.2.2 Otázky zjišťovací	39
2.2.3.3 Pořadí tématu a rématu v imperativních klauzích	39
2.2.4 Intonace	40
2.2.5 Slovosled	41
2.2.6 Slovosled NP z hlediska aktuálního členění	41
2.2.6.1 AVČ v prosté NP	42
2.2.6.2 AVČ ve složené NP	43
2.2.6.2.1 AVČ v NP s jediným rozvíjejícím členem	43
2.2.6.2.2 NP s větším počtem rozvíjejících členů	43
2.2.6.2.3 NP s valenčními adjektivy	44

2.2.6.2.4 NP s premodifikátory i postmodifikátory	45
2.2.6.2.5 NP s koordinačním vztahem	46
2.2.6.3 Kontaktnost vs. distantnost rozvíjejících členů NP.	46
2.3 Gramatické faktory	47
2.4 Rytmické faktory	47
2.5 Styl, stylová příslušnost textu, stylový záměr autora	48
2.6 Slovosledné pozice, absolutní pozice NP v klauzi, relativní pozice NP	49
2.6.1 Absolutní pozice v klauzi	49
2.6.2 Relativní pozice	51
2.6.2.1 Projektivnost	52
3 NOMINÁLNÍ FRÁZE, JEJÍ POJETÍ VE SLOŽKOVÉ I ZÁVISLOSTNÍ SYNTAXI, KLASIFIKACE	54
3.1 NP v pojetí složkové koncepce	54
3.1.1 Syntaktická kategorie determinátorů	57
3.2 NP v pojetí závislostní syntaxe	60
3.2.1 Klasifikace NP	61
3.2.1.1 Prostá NP	62
3.2.1.2 Složená (komplexní) NP.	63
3.2.2 Přehled jednotlivých komponentů v NP	64
4 POSESIVNÍ ZÁJMENA	65
4.1 Původ a vývoj forem posesivních zájmen	65
4.2 Funkce posesivních zájmen	68
5 ANALYZOVANÉ PRAMENY	72
6 SLOVOSLED LATINSKÝCH POSESIVNÍCH ZÁJMEN	77
7 SLOVOSLED POSESIVNÍCH ZÁJMEN V NP, VZTAH SLOVOSLEDU A ŽÁNROVÉ PŘÍSLUŠNOSTI ANALYZOVANÝCH TEXTŮ	80
7.1 Nábožensky vzdělávací literatura	81
7.2 Krásná próza	83
7.3 Odborná próza	85
7.4 Právnícká próza	86
7.5 Historiografie	87
7.6 Zábavná próza, cestopisná próza	90
7.7 Administrativní texty	91
7.8 Biblické texty	92
7.9 Shrnutí	101

8 SLOVOSLED POSESIVNÍCH ZÁJMEN VE VZTAHU K ABSOLUTNÍ	
POZICI NP V KLAUZI	103
8.1 Klauzální pozice	105
8.1.1 Pozice iničiální	105
8.1.2 Pozice mediální	109
8.1.3 Pozice finální	112
8.1.4 Finální pozice NP před zanořenou klauzí či transgresivní	
konstrukcí	115
8.2 „Neklauzální“ pozice	119
8.2.1 NP v transgresivní konstrukci	119
8.3 Vokativní NP	123
8.4 Shrnutí	127
9 ROZVÍJÉJÍCÍ VÝRAZY NP A OTÁZKA JEJICH VLIVU	
NA SLOVOSLED	129
9.1 Prostá NP	130
9.1.1 NP (Poss › N)	130
9.1.2 NP (Dem › Poss › N)	135
9.1.3 NP (Q › Poss › N)	137
9.1.3.1 NP (Num › Poss › N)	138
9.1.3.2 NP (Tot › Poss › N)	139
9.2 Složená NP	141
9.2.1 NP (Poss › Adj › N)	141
9.2.2 NP (N › NP.GEN {Poss › N _{gen} })	143
9.2.3 NP (N › PP)	146
9.2.4 Ostatní zjištěné případy	147
9.3 Shrnutí	150
10 APOZICE, KOORDINACE	152
10.1 Apozice	152
10.2 Koordinace	158
11 DALŠÍ ASPEKTY SLOVOSLEDU POSESIVNÍCH ZÁJMEN VE STARÉ	
ČEŠTINĚ	164
11.1 Otázka klitičnosti krátkých posesivních forem	164
11.2 Aktuální větné členění	171
11.3 Formální znaky analyzovaných prozaických textů a jejich podíl	
na slovosledu NP	176
11.3.1 Figury vzniklé kumulováním syntaktických struktur	176
11.3.1.1 Paralelismus	176
11.3.1.2 Opakování	177

11.3.1.3 Chiasmus	178
11.3.2 Figury zvukové	179
11.3.2.1 Rytmizace	179
11.3.2.2 Aliterace	182
11.4 Shrnutí	183
12 DISTANTNÍ POZICE ROZVÍJEJÍCÍCH ČLENŮ NP (INTERPOZICE) ..	184
12.1 Analýza	184
12.2 Shrnutí	195
13 ZÁVĚR	197
14 SUMMARY	204
15 ZKRATKY	209
16 PRAMENY A SEKUNDÁRNÍ LITERATURA	210
16.1 Zkratky analyzovaných pramenů	210
16.2 Sekundární literatura	212
16.2.1 Zkratky sekundární literatury	212
16.2.2 Sekundární literatura	213
16.2.3 Internetové zdroje	224

PŘEDMLUVA

Tato monografie je částečně upravenou verzí mé stejnojmenné disertační práce, obhájené na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v roce 2016. Za laskavé přečtení práce a za všechny podnětné a cenné připomínky patří velký dík oběma oponentům – prof. PhDr. Janě Pleskalové, CSc., a PhDr. Ludmile Uhlířové, CSc., dr. h. c.

Na tomto místě bych rovněž ráda poděkovala všem, kteří se podíleli na vzniku této knihy. Děkuji především svému školiteli, doc. Mgr. Pavlu Koskovi, Ph.D., za odborné vedení, cenné rady a za všechna podnětná setkávání nad touto prací. Velký dík rovněž náleží Rolandu Wagnerovi, M.A., Ph.D., za jeho ochotu se mnou konzultovat některé problematické aspekty české i zahraniční syntaxe a za mnoho užitečných rad a PhDr. Robertu Dittmannovi, Ph.D., za poskytnutí některých materiálových zdrojů. Mnohokrát také děkuji své sestře Haně za obětavé přečtení celé práce a provedení její jazykové i formální korektury.

Na závěr pak ze srdce děkuji všem svým nejbližším za to, že mi byli stále na blízku.

Olga Navrátilová

1 ÚVOD

1.1 Hlavní cíle a metody práce

Monografie podává výklad jednoho z aspektů slovosledu ve staré češtině, tedy v češtině období 14. a 15. století. Jelikož vývoj českého slovosledu (obdobně jako celkový vývoj české syntaxe) patří k oblastem dosud jen málo probádaným,¹ je hlavním záměrem této knihy vyložit vývoj prozatím materiálově nedostatečně analyzovaného syntaktického fenoménu. Vzhledem k výrazné absenci podrobnějších analýz volíme v rámci našeho výzkumu pokud možno co nejranější fázi vývoje češtiny², která poodhaluje nejstarší zachycený stav slovosledného chování českých posesivních zájmen. Současně se tato analýza stává základem pro budoucí popis slovosledu nominální fráze v mladších vývojových etapách češtiny.

Výzkum je založen na excerpici dokladů ve staročeských textech rozdílné žánrové příslušnosti, tj. v biblickém textu, v krásné, odborné, nábožensky vzdělávací próze, historiografii etc.; podrobný seznam analyzovaných pramenů včetně jejich žánrové příslušnosti je uveden v kapitole 5 *Analyzované prameny*³. Na základě analýz

1 Navzdory tomuto tvrzení lze však konstatovat, že vybrané fenomény vývoje české skladby se stávají objektem soustavného výzkumu. V posledním desetiletí vznikly například dvě stěžejní práce věnující se určité oblasti vývoje českého slovosledu – monografie Š. Zikánové (2009) *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině 1500–1620* a monografie P. Koska (2011) *Enklitika v češtině barokní doby*.

2 Vzhledem k tomu, že jsme při výzkumu slovosledu nuceni pracovat s texty prozaickými, nejstarší prameny, které analyzujeme, pocházejí přibližně až z poloviny 14. století – o tom viz dále.

3 Uvedené hledisko ovšem nebylo primárním cílem této práce (původně jsme zamýšleli slovoslednou analýzu realizovat pouze na stěžejních prozaických textech 14. a 15. století). V průběhu výzkumu se však ukázaly jisté relace mezi slovosledem posesiv a žánrovým typem analyzovaného textu, které budeme demonstrovat v analytické části předložené práce. Z uvedeného důvodu není tedy každý žánrový typ zastoupen reprezentativním počtem památek.

jednotlivých pramenů je vyloženo slovosledné chování posesivních zájmen a případně také zachyceny vývojové změny, jež se v období 14. a 15. století odehrály.

Zkoumané období se vyznačuje jedním zásadním momentem – v průběhu 14. a zčásti i 15. století v českém prostředí nadále vedle sebe koexistují česká a latinská literární produkce.⁴ Řada staročeských památek vzniká pod přímým vlivem latiny a představuje věrný překlad latinského pretextu, případně jeho volnější přejetí. Mimo to mnoho literárně činných autorů tohoto období získává své vzdělání v latinských školách a jejich tvorba často zahrnuje dvě linie – latinskou a českou. Je tedy namístě domněnka, že jazyk těchto autorů mohl být ovlivněn latinou. Uvedená skutečnost má pro interpretaci výsledků slovosledné analýzy poměrně zásadní význam – slovosledné odchylky oproti stavu v moderní češtině nelze vyhodnocovat jen jako rezidua starších vývojových etap či jako jevy pro danou fázi češtiny typické, ale je nutné počítat s možností externího vlivu latinského slovosledu na slovosledné chování české nominální fráze v rámci této vývojové epochy.⁵

1.2 Dosavadní práce o vývoji slovosledu nominální fráze

Vývoj slovosledu nominální fráze představuje v českém lingvistickém prostředí oblast zcela neprozkoumanou. V průběhu vývoje češtiny se slovosledem jmenné fráze, resp. jejích rozvíjejících členů, zabývalo jen několik prací. Jedná se zejména o stručné zmínky v kompendiích dějin češtiny J. Gebauera (1929) a F. Trávníčka (1956), krátké oddíly v mluvnicích J. Dobrovského (1819), J. Malého (1845), J. S. Tomíčka (1853), M. Hattaly (1857), V. Zikmunda (1863), F. O. Mikeše (1875), F. Bartoše (1883; 1899; 1901) či studie V. Vondráka (1908), (1928), A. Tomsy (1912), M. Grepla (1959), M. Jelínka (1967), L. Klimeše (1969), F. Štíchy (1983), J. Hubáčka (1984). Jedinou ucelenější práci (ovšem věnující se pouze slovosledu konkrétního autora) představuje monografie V. Šmilauera (1930). Určitý zdroj poznání slovosledného chování NP ve vývoji češtiny představují rovněž studentské závěrečné práce (případně i práce disertační/kandidátské) vzniknuvší na brněnské filozofické fakultě: A. Bláhová (s. a.), J. Hrubá (1932), H. Zedková (1932), O. Nízka (1933), W. Labler (1934), M. Grepl (1959), M. Viniégrová Šotolová (1972), I. Gejgušová (1980), O. Navrátilová (2010). Skutečnost, že o slovosledu jmenné fráze jsou nám známy jen kusé a mnohdy i vágní informace, však není nikterak překvapující, vezmeme-li v úvahu, že větný pořádek nebyl dosud centrálním tématem české paleobohemistiky.

4 Jak uvádí J. Nechutová (2000, s. 25), počátky „česko-latinského literárního středověku“ je možno klást přibližně od konce 10. století, přičemž jeho horní hranici stanovuje do 60.–70. let 15. století.

5 O možných externích vlivech cizojazyčných předloh viz rovněž kapitola 5 *Analýzované prameny*.

Důležité východisko, kterému je tato kapitola věnována, představuje vytvoření kompaktního přehledu dosavadních prací věnovaných slovosledu nominální skupiny. Na jeho základě se pokusíme formulovat hlavní tendence uplatňující se ve slovosledu rozvíjejících členů NP ve starších fázích češtiny, které se stanou východiskem našeho výzkumu. Tento prezentovaný souhrn je rozdělen do dvou částí.

První část mapuje zejména práce vzniklé v průběhu 19. století, tj. v období, kdy podle M. Grepla (1959, s. 247) dochází v souvislosti s rychlým vzrůstem dorozumívací funkce spisovné češtiny k postupnému uplatňování aktuálního větného členění, a tedy k velkým změnám ve slovosledu češtiny obrozeneckého období. Proces probíhající v této etapě tak do jisté míry stojí v kontrastu k situaci na konci 14. století, kdy se naopak na větném pořádku patrně mnohem více podílely faktory stylové, mající za následek zejména výrazné imitování latinských slovosledných schémat, která se v literární češtině udržují až do češtiny obrozeneckého období (o tom více viz oddíl 11.3 *Formální znaky analyzovaných prozaických textů a jejich podíl na slovosledu NP*). S jistým zjednodušením lze tedy předpokládat, že slovosled českých památek přibližně od konce 14. století do poloviny století 19. zřejmě neodpovídá živému mluvenému jazykovému úzu a při stanovování základních slovosledných tendencí ve staré, střední a také v počátečních fázích současné češtiny je tedy třeba dbát (vzhledem k tomu, že analýzu je možno realizovat pouze na uzavřeném korpusu textů) značné opatrnosti. Jednotlivé mluvnice či studie o českém slovosledu napsané v průběhu 19. století reprezentují velmi příhodný zdroj poznání náhledu tehdejších lingvistů na výše zmíněnou vývojovou změnu, neboť z jejich výkladů lze velmi dobře vypořadovat, zda pro češtinu tohoto období zaznamenávají obdobné slovosledné chování jako pro její starší vývojové fáze, či již ve slovosledu reflektují tendence známé z češtiny současné.

Druhá část podává přehled prací vzniklých v průběhu 20. století věnujících se slovosledu české jmenné fráze – ovšem (vzhledem k záměru předkládané monografie) již jen z vývojového hlediska. Studie či monografie popisující slovosled češtiny od počátku 20. století nejsou tedy do tohoto výkladu zahrnuty.

1.2.1 Období 18. a 19. století – základní práce věnující se slovosledu jmenné fráze

Při shromažďování literatury zabývající se českým slovosledem ve starších mluvnicích a gramatikách nám výrazně pomohl soupis prací A. Tomsy zařazený na úvod jeho statě *O slovosledu u Dalimila* (1912). Jeho práce představuje první podrobný soupis literatury o slovosledu češtiny, počínaje nejstaršími gramatikami až po Tomsovu současnost (od J. Blahoslava po F. Bartoše), a v podstatě tak reprezentuje zatím jediný přehled prací tohoto typu (obdobný seznam {ovšem prací již převážně mladších} předkládá ve své monografii V. Šmilauer – viz níže).

Jak tedy uvádí ve své práci A. Tomsa (1912, s. 6) a jak jsme rovněž zjistili kritickou revizí Tomsova soupisu, jako vůbec první si vzájemného postavení řídicího jména a jeho rozvíjejících členů všímá ve své práci *Naučení kratičké, kterak by se mělo dobře mluvit česky a psáti* J. Chládek (1795). J. Chládek své zkoumání slovosledu rozvíjejících členů jmenné fráze omezuje pouze na postavení adjektiv, přičemž v jejich rámci reflektuje obě pozice (antepozici i postpozici) bez výraznějšího rozlišení. Pouze v případech, že je na daném substantivu či adjektivu umístěna tzv. „ἐμφασις“ (větný přízvuk), je výběr pozice ovlivněn tím, zda je zdůrazněno samotné řídicí jméno, či rozvíjející člen. Pokud je zdůrazněno adjektivum, zaujímá pozici před substantivem, naopak pokud je důraz na substantivu, stojí adjektivum až za ním. Situace, kterou J. Chládek nastiňuje pro češtinu konce 18. století, je zcela zjevně v rozporu se stavem v současné češtině, a naopak značně připomíná základní principy řazení členů jmenné fráze v latině (viz např. Menge 2000, s. 99–100).

Další prací přinášející v rámci pojednání o slovosledu také poznatky o postavení členů jmenné fráze je stěžejní dílo J. Dobrovského – *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* (1809; 1819). Podle J. Dobrovského (stejně jako J. Chládky) mohou rozvíjející členy jmenné fráze stát v češtině bez většního rozdílu v antepozici i postpozici (zároveň ale J. Dobrovský klasifikuje postpozici jako pozici dominantní v biblických textech). Zásadní jsou pak zejména autorovy poznatky o slovosledu posesivních zájmen. J. Dobrovský dokládá jejich převládající antepozici v nejstarších staročeských textech nezávislých na latinské předloze:

Die Stellung der Possessive *můj, tvůj, svůj, náš, váš*, nach dem Nennworte in der Bibel, ist eine Nachahmung der lateinischen Wortfolge: *cti otce svého a matku svou*. In sehr alten Handschriften finde ich gerade das Gegentheil, und auch in Schriften, die keine Übersetzungen aus dem Latein sind, kommen sie selten hinter dem Nennworte vor.

(Dobrovský 1809, s. 395)

Jeho zjištění tak představuje téměř ojedinělý názor na poli badatelů popisujících slovosled staročeské jmenné fráze, neboť jako první upozorňuje na skutečnost, že se v nejstarších vývojových etapách češtiny jmenné fráze objevují ve slovosledných konstelacích, které se liší od slovosledných schémat přisuzovaných jmenné frázi tohoto období moderními badateli.

Z Dobrovského vychází i práce V. Hanky *Grammatika čili Mluvnice českého jazyka podle Dobrovského: dílem skrácena, dílem rozmnožena* (1831), která je však jeho pouhým překladem, nepřinášejícím v této oblasti žádné nové poznatky.

O nevhodnosti schémat, v nichž se adjektiva coby modifikátory NP nacházejí v distantní pozici od svého řídicího členu, se ve své mluvnici *Čechoslovan čili Národní jazyk v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a Slovensku* (1842) zmiňuje F. C. Kampelík. Vedle toho, jak F. C. Kampelík uvádí, v češtině oproti němčině

existuje naprostá volnost v kladení adjektivních modifikátorů do pozice před nebo za řídicí výraz fráze:

Vědoucím, že přídavné jest příměstkem pojemů, bude také zřejmo, že přídavná od samostatných daleko vzdáliti nesmíme, nechceme-li jináko myšlenku zrozvláčniti, ač nám svobodno, přídavné před nebo za samostatným klásti; k. p. *milá vlast, vlast milá*; což v němčině již nejde, v ní nelze říci: *das Vaterland geliebte*.

(Kampelík 1842, s. 159)

Obdobný stav dokládá pro češtinu i J. Malý ve své *Krátké mluvnici české pro Čechy* (1845), nadto ale (zcela zjevně v rozporu s F. C. Kampelíkem) uvádí rovněž jako vhodnou slovoslednou variantu interpozici:

Přídavné může své statné jméno předcházeti i po něm sledovati, můžeť i jiným slovem býti od něho odděleno, n. p. *smrtnelný člověk, soudce spravedlivý, do tvrdého vsaditi vězení*.

(Malý 1845, s. 80)

O slovosledu adjektiv coby rozvíjejících členů NP se zmiňuje ve své *České mluvnici nově vzdělané* J. S. Tomíček (1853). Podle něj jsou pro češtinu typické konstrukce s antepoňovanými adjektivy („kladení přídavných jmen před statnými jest obyčejnější“), dokládá však i případy s jejich postpozicí („ač i zhusta za nimi se kladou“) a rovněž jako další frekventované slovosledné schéma uplatňující se v případě, že je řídicí jméno rozvíjeno současně dvěma adjektivy, cirkumpozicí⁶. Další typy rozvíjejících výrazů NP však již neuvádí.

Drobnou zmínku o slovosledu NP učinil ve své *Srovnávací mluvnici jazyka českého a slovenského* i M. Hattala (1857), který vychází z diferenciacie slovosledu na slovosled nepříznačový („přirozený“) a slovosled příznačový („umělý“). V rámci prvního typu mj. zachycuje pravidla pro umístění rozvíjejících členů jmenné fráze: pro „přívlastek souřadný“ (jsou jím míněny veškeré determinátory a modifikátory fráze) dokládá pravidelnou antepozici, pro „přívlastek podřadný“ (v zásadě se jedná o komplementy a adjunktivy jmenné skupiny) postpozici. Jak je zřejmé, zachycuje již tedy pro větný pořádek češtiny 50. let 19. století principy identické se současným stavem. V rámci druhého typu – slovosledu příznačového („umělého“) se však již dalšími variantami v umístění jednotlivých členů jmenné fráze nezabývá, zmiňuje se pouze o postavení některých enklitik a o možných změnách základního lineárního řazení v češtině (SVO).

Zajímavé a (s ohledem na jiné výklady tehdejších lingvistů) zcela rozdílné pozorování přináší V. Zikmund ve *Skladbě jazyka českého* (1863). Základní autorovo východisko opět spočívá v rozlišení slovosledu nepříznačového („pořad logický“) a příznačového

6 Podrobněji o cirkumpozici viz kapitolu 2 *Slovosled, základní slovosledná typologie, slovosledné pozice*.

(„pořad řečnický“). V rámci jmenné fráze jsou v případě nepříznakového řazení rozvíjející členy pravidelně umístovány za své dominující jméno, přičemž tento slovosled podle V. Zikmunda koresponduje s iniciálním postavením nominálního subjektu ve vztahu k predikátu. V případě, že je rozvíjející člen z hlediska výpovědní dynamičnosti informačně závažnější než samotný podmět, je ve frázi umístěn před něj (argumentuje tím, že informačně nejzávažnější člen tak stojí v iniciální pozici klauze; není tu ovšem řešena otázka rozvíjeného nominálního objektu), srov.:

1) Klade se přívlastek před jménem podstatným, když se za podstatnou jeho částku, bez níž se mysliti nemá, vyhláshuje aneb když se jiným částem naproti staví. Totéž platí o přístávce a o genitivech přívlastkových, jako: *Krutý žel tu teskné srdce rval*. Rkk. – *Křesťané padali trapnou zízni*. Rkk. – *Hojný přívál pramen chlumský zživil*. Rkk.

(Zikmund 1863, s. 683)

V tomto tvrzení se V. Zikmund do jisté míry shoduje s J. Chládkem, ovšem oba tak předpokládají pro češtinu 18., 19. století větný pořádek zcela odlišný od současného stavu.

Podrobnější výklad o postavení „přívlastku“ přináší F. O. Mikeš v *České mluvnici* (1875). Nastiňuje tu situaci známou již z češtiny současné – shodný atribut se v češtině prototypicky objevuje v antepozici, zatímco neshodný v postpozici („souřadný přívlastek stává pravidelně před jménem, podřízený za jménem, kteréž určuje“). Oproti současné češtině však dokládá i jisté odchylky (mj. se rovněž zmiňuje o cirkumpozici), srov.:

(...) však souřadné přívlastky od jmen místních a od jmen stavů nebo povolání klademe raději za jménem určeným: *na hradě pražském, řemesla ševcovského*; tak i, je-li více souřadných přívlastků pohromadě: *byl povahy hrdé, zpujné*; anebo klademe určené podstatné mezi ně: *nejvyšší purkrabí pražský*.

(Mikeš 1875, s. 274–275)

Jak je z uvedeného výkladu zřejmé, F. O. Mikeš tu nerozlišuje mezi NP, jejichž adjektivní modifikátory jsou spjaty vztahem koordinace (v klasických dependenčních přístupech označované jako „přívlastek několikanásobný“), a modifikátory, mezi nimiž vztah koordinace není (klasickými přístupy označované jako „přívlastek postupně rozvíjející“). Vedle toho je zajímavý jeho postřeh o frekventovanější postpozici relačních adjektiv (která, jak bude řečeno dále, je některými autory pokládána za pozici pro tento typ adjektiv původní).

Zcela odlišné výsledky od výše zmíněné práce V. Zikmunda přináší *Skladba jazyka českého* F. Bartoše⁷ (1899)⁸, který dokládá pro češtinu jako základní

7 F. Bartoš ve své práci zčásti vychází ze stati T. Vodičky *Něco o českém pořádku slov ve větách* (1876),

nepříznakovou pozici rozvíjejících členů jmenné fráze antepozici. V postpozici podle něj stojí tyto členy pouze v případě, že je na nich umístěn důraz⁹ – tedy obdobně jako v češtině současné, srov.:

Přívlastek adjektivní bývá z pravidla před svým substantivem; vytýká-li se důrazně, jde za ním: 1. *Malá jiskra velkým ohněm bývá.* 2. *Konšelé dali jsou sobě ruce na paměť míru pravého.* (...)

(Bartoš 1899, s. 111)

Vedle toho však ještě jako stále hojně užívanou slovoslednou variantu (v případě, že je dominující substantivum rozvíjeno dvěma adjektivy) uvádí cirkumpozici:

Je-li substantivum opatřeno dvěma přívlastky adjektivními, bývá často jeden před substantivem, druhý za ním: 1. *Pašek byl vzat od Pražanův za nejvyššího písaře radního.* 2. *Nejstarší básníci řečtí byli Homér a Hesiod.* (...)

(Bartoš *ibid.*)

Zajímavá zjištění pak vyplývají z Bartošova zkoumání fráze, jejíž jádro je zároveň rozvíjeno adjektivem a předložkovou frází (podle tradiční terminologie atributem shodným a neshodným). Podle autora je pro češtinu charakteristické takové uspořádání, při němž oba rozvíjející členy předcházejí substantivum („*od mého z domu výjezdu*“), tedy konstrukce v současné spisovné češtině pokládané za negramatické. Obdobný stav dokládá pro starší fáze češtiny i J. Gebauer (viz níže).

O slovosledu rozvíjejících členů v NP bohužel nepodávají zevrubnější výklad matiční brusy (*Brus jazyka českého, který sestavila komise širším sborem Matice české* 1873, 1877, 1881¹⁰). Např. v Brusu z roku 1873 je podáno vysvětlení, proč není obecně slovosledu věnována soustavnější pozornost:

Šířiti se o slovosledu bylo by zbytečno, neboť zde běží především o to, s jakou myslí mluvíme, aneb na které slovo zvláštní důraz klademe; tím se pak i místo každého slova určuje.

(Brus 1873, s. 48)

kteřá po dlouhou dobu představovala jedinou podrobnější stať o českém slovosledu. T. Vodička se zde především zabývá postavením nominálního subjektu a predikátu v klauzi, přičemž český slovosled srovnává se slovosledem jiných slovanských jazyků (konkrétně ruštiny a polštiny). Pojednání o slovosledu jmenné fráze však v této studii absentuje, proto se jí dále podrobněji nezabýváme.

8 Podobný výklad podávají i další Bartošovy práce, srov. Bartoš (1883), (1901).

9 Tuto zvukovou prominenci (*důraz*) lze s největší pravděpodobností považovat za signál toho, že se vyznačují vysokou výpovědní dynamičností.

10 Brus 1881 sice jistý výklad o slovosledu nabízí, nepojednává ale o slovosledu rozvíjejících členů NP.

Teprve Brus z roku 1894 přináší zajímavou poznámku týkající se slovosledu NP, konkrétně se jedná o doporučení užívání cirkumpozice v případě, že je řídicí jméno současně rozvíjeno dvěma přívlaskty:

„Má-li podstatné jméno dva přívlaskty, přihlížejme k tomu, aby nebyly při sobě, na př.:
Přízeň sbratřeného toho národa, spr. Přízeň sbratřeného národa toho (...)“

(Brus 1894, s. 332)

Tato poznámka je v kontextu ostatních dobových mluvnic poměrně velmi zajímavá, neboť cirkumpozice byla zpravidla definována jako jedna z možných pozic (vedle antepozice a postpozice), zde je však „cirkumpoziční“ uspořádání přímo interpretováno jako typ reprezentující vhodnější uspořádání.

1.2.2 Období 20. století – základní práce věnující se vývoji slovosledu jmenné fráze

Všechny práce věnující se slovosledu jmenné fráze z vývojového hlediska či zachycující některou vývojovou etapu se veskrze shodují na silném kolísání pozice rozvíjejících členů, resp. (ve srovnání s češtinou současnou) na časté postpozici těchto členů ve jmenné frázi.

Mezi první práce o slovosledu české jmenné fráze je možno zařadit *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen* (1900) E. Berneker. Autor ve svém výkladu čerpá ze všech slovanských jazyků a zčásti přihlíží i k jazykům indoevropským. Pro umístění adjektivních i zájmných rozvíjejících členů jmenné fráze ovšem nestanovuje žádná konkrétní pravidla, podle něj pro češtinu (stejně jako i pro ostatní slovanské jazyky) je typické výrazné kolísání těchto členů, avšak předpokládá jejich původní postpozici. Další zmínku pak věnuje rovněž postavení adnominálního genitivu. Pro indoevropské jazyky dokládá jeho primární antepozici, pozdější dominantní postpozici ve slovanských jazycích vysvětluje analogií s postponovanými enklitiky *mi, ti* – obdobně jako později V. Vondrák (viz dále). Ve svém výkladu rovněž předkládá poznámku o postavení posesivních zájmen – podle něj se ve staré češtině pravděpodobně objevují stejně často v pozici před řídicím jménem jako za ním:

„(...) die Pron. poss. (Possessivpronomen – pozn. O. N.) schwanken und stehen wohl ziemlich gleich oft vor wie nach (...)“

(Berneker 1900, s. 133)

Shrnutí stěžejních poznatků a do jisté míry i kritiku zmíněné Bernekerovy práce představuje studie J. Zubatého *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen von Dr. Erich Berneker* (1901). J. Zubatý zde zpřesňuje a doplňuje některé Bernekerovy výklady,

příčemž jednou z jeho nejzásadnějších korekcí je poukázání na důležitost významového principu v českém slovosledu.¹¹ Z hlediska jmenné fráze rovněž upravuje Bernekerův výklad o sekundární postpozici adnominálního genitivu ve slovanských jazycích. Podle J. Zubatého tato nepůvodní postpozice zcela jistě nevznikla analogií s enklitiky *mi, ti* (neboť ta dle jeho mínění nemusela nutně stát za řídicím jménem), ale pravděpodobně nápodobou pravidelně postponovaného genitivu partitivního.

Z Bernekerovy práce vychází rovněž studie V. Vondráka *O místě atributivního adjektiva a substantivního genitivu ve větě*¹² (1908), jež přináší několik zásadních poznatků odchylných od běžně tradovaných výroků o slovosledu české jmenné fráze. V. Vondrák zde relativizuje Bernekerovo tvrzení, které předpokládá pro češtinu původní postpozici atributu – a to adjektivního i zájmenného. Upozorňuje přitom na skutečnost, že v Bernekerově práci absentují některé důležité staročeské prameny, zásadní pro poznání staročeského slovosledu, a to zejména *Knihy rožmberská*, která reflektuje zcela jiné slovosledné chování, než které E. Berneker pro starou češtinu předpokládá.¹³ Podle V. Vondráka je tedy v češtině původní pozicí pro atribut (adjektivní i zájmenný) antepozice. Je nutno ovšem poznamenat, že se V. Vondrák ve svých tvrzeních dopouští mnoha vágních, či dokonce mylných dedukcí, např. předpokládá, že se z konstrukcí typu *dědina ta je má* vyvinula v západoslovanských jazycích sekundární, později velmi frekventovaná postpozice posesivních zájmen, obdobně také dovozuje, že ze schématu *ten dům je panský* byla odvozena postpozice adjektiv. Na základě převládajícího výskytu antepozice posesivních adjektiv v *Knize rožmberské* automaticky předpokládá antepozici těchto adjektiv i v praslovanštině. Ve své studii rovněž podává výklad o dominantní postpozici adnominálního genitivu, která je podle něj výsledkem působení několika vlivů: 1. tato postpozice se vyvinula analogicky k postponovanému adnominálnímu dativu (jehož postpozici zase vysvětluje analogií s pravidelně postponovaným dativem osobních zájmen – *bratr mi*); 2. vlivem pravidelně postnominálního genitivu partitivního (pravidelnou postpozici partitivního genitivu i pro další slovanské a indoevropské jazyky dokládá i V. Šmilauer {1930, s. 210}); 3. u deverbativních substantiv řazení N – N_{gen} koresponduje s lineárním řazením V – O u tranzitivních sloves. I přes některé výše uvedené mylné analogie a značně hypotetické závěry je Vondrákova práce důležitým pramenem pro poznání vývoje českého slovosledu, neboť společně s J. Dobrovským přináší poznatky, které nebyly v pozdějších výkladech (zejména u J. Gebauera a F. Trávníčka) v podstatě vůbec zohledněny. Zásadní je zejména jeho zjištění dominující antepozice všech rozvíjejících členů

11 Toto pozorování řadí J. Zubatého mezi první české lingvisty upozorňující na ten faktor ovlivňující český větný pořádek, kterému se později začalo říkat aktuální členění větné nebo informační struktura věty (viz kapitola 2 *Slovosled, základní slovosledná typologie, slovosledné pozice*).

12 Obdobně viz také Vondrák (1928).

13 Jak již bylo výše zmíněno, téměř sto let před oběma autory na tuto skutečnost upozorňoval J. Dobrovský (1809, s. 395).